

ANNEMARIE ESTOR

OPGROEIEN MET FANTASIE

Ongeveer één op de tien kinderen lijdt tegenwoordig aan faalangst: de angst niet te slagen in beoogde doelen. En er worden nogal wat doelen gesteld voor het opgroeiende kind. Steeds sterker wordt van kinderen verlangd dat zij zich als volwassenen gedragen. Ze moeten ordelijk, rustig en nadenkend zijn en zich vooral concentreren op hun werk voor school, zodat ze daar goede resultaten behalen. En inderdaad, op ouderfora signaleert men voortdurend zenuwachtige kinderen die vrezen slechts een negen te halen.

MINIVOLWASSENEN IN PRESTATIEBARAKKEN

‘Scholen zijn te veel prestatiebarakken en te weinig leerhuizen’, zegt Willy Lens hierover op de website van het onderwijsblad *Klasse*. ‘Op school moeten kinderen op zoek kunnen gaan naar waar ze goed in zijn en wat hen minder ligt’. Nico De fauw schrijft op hetzelfde medium: ‘Kinderen zijn geen minivolwassenen. Ze moeten vrij kunnen spelen, streken uithalen en fouten maken’. Nu bedoelt Nico De fauw het waarschijnlijk heel goed met die kinderen, maar toch verraadt de zin ‘kinderen zijn geen minivolwassenen’ dat ook hij gevangen zit in het paradigma dat de oorzaak is van het euvel. En dat paradigma is de erfenis van Jean Piaget (1896-1980).

Volgens Piagets theorieën zijn kinderen tot zeven jaar niet in staat onderscheid te maken tussen fantasie en realiteit. Jonge kinderen zouden mentale activiteiten zoals wensen, dromen of denken verwarren

met extern gedrag zoals spreken en doen. Piaget definieerde het zogenaamde 'preoperationele stadium van cognitieve groei' waarin kinderen van twee tot zeven jaar zouden verkeren in een chaotisch, egocentrisch en logisch inadequaat magisch denken, totdat zij de eigenschappen van de fysica en de realiteit hebben leren kennen. Het verruilen van een magisch voor een rationeel denken zou een proces van *trial and error* zijn dat jaren in beslag neemt. Jonge kinderen zouden zodanig in verwarring zijn over het onderscheid tussen gedachten en dingen, dat zij allerlei foute redematies hanteren over de relaties tussen geest en wereld, zoals het geloof dat dromen werkelijk gebeurd zijn, of dat de realiteit veranderd kan worden door een gedachte. Meer algemeen geloofde Piaget dat magisch denken een cognitieve fout is.

Met als resultaat dat, als we even niet opletten in onze ambitieuze wereld, het kind het slachtoffer wordt van een groots onttoveringsproject. Want jonge individuen wat te lang cognitieve fouten laten maken, daar moet je voor oppassen! En zolang we het Piaget-paradigma niet ontmaskeren, zullen kinderen gedwangbuisd blijven in een lineair ontwikkelingsmodel dat net zo oud is als fout. Volgens dat model leven kinderen dus in de heerlijkheid van de fantasiewereld en volwassenen in de rechttoerechtaanrealiteit, en gaat er tussen die twee stadia, liefst zo steil mogelijk, een rechte lijn omhoog; de lijn van ontdroming en rationalisering. Kinderen zijn dromertjes; de volwassenwording wordt gekenmerkt door het verlies van illusies en een rationele omgang met het hier en nu.

HET GEMANGELDE MENS DOM

We maken een uitstapje naar de toekomst. Het kind is volwassene geworden. Het is opgegroeid in de idee dat het als mens pas is geslaagd als het een diploma heeft behaald dat het kan verzilveren voor een baan van aanzien. Het kind moet ambities koesteren en succes behalen, meetbaar in een lange lijst diploma's en een schitterend cv.

In dienst van dit ontwikkelingsmodel staat het ganse onderwijs voor elke peuter klaar, compleet met pedagogen en psychologen, en in het verlengde daarvan, op de arbeidsmarkt, de edele discipline van de HRM, oftewel personeelszaken. 'Met kritische feedback en intensieve begeleiding willen ze het uiterste uit je halen, niet alleen voor organisatie-doeleinden, maar ook voor je individuele ontwikkeling. Je moet hier erg stevig in je schoenen staan, weten hoe je prioriteiten moet stellen en moet plannen en organiseren. Het is meer resultaatgericht dan mensgericht', lees ik ergens op internet.

Voilà: de toekomst van het kind. En als resultaatgerichtheid de zin van ons bestaan is, kan 'het kind' geconstrueerd worden als 'nog even

vrij', tijdelijk onwetend. Juist het kind – dat spelende, dromende wezen – zou de hete adem van zijn doeleinden nog even niet in de nek moeten voelen. Zo construeert men de kindertijd als een 'fantastische sprookjestijd', om die vervolgens te contrasteren met de volwassenheid, die sinds het twintigste-eeuwse modernisme wordt beschouwd als de tijd waarin men rationeel, functioneel en lineair dient te functioneren in een systeem. Op de werkvloer klinkt ondertussen het lied van efficiency en versnelling. 'Ach, laat die kleintjes toch nog even van die paradijselijke toestand genieten', betogen, niet onterecht, de onderwijspsychologen. Want onze kleuters reeds in het koude bad van tests en examens zetten, dat zou toch al te cru zijn.

DRILOEFENINGEN ON THE ROAD TO GLORY

In de van objectieve toetsing en examinering bezeten schoolomgeving wordt kinderen al gauw tests voorgelegd als deze:

Wat is het volgende getal? 0, 1, 1, 2, 3, 5, ?

Een 'slim' kind zou als antwoord opschrijven: 8, want het zou hebben gezien dat elk getal de som is van de twee voorgaande getallen. Maar een 'dom' kind schrijft bijvoorbeeld het getal 3 op. Is 3 echter *werkelijk* dom? Stel dat dit kind in plaats van de *wiskundige* logica een andere, bijvoorbeeld een *biologische* logica toepast: onze hond had eerst nul puppy's, in haar eerste nestje had ze er één, in haar tweede nestje weer één, daarna twee, daarna drie, en daarna wel vijf, maar nu wordt ze al een beetje ouder, dus ik denk dat ze de volgende keer weer drie puppy's zal krijgen. Voor een dierenarts zou dit een prima redenatie zijn. Maar het kind wordt niet beoordeeld als een toekomstig dierenarts, maar als een toekomstig wiskundige. Waarom, dat weet geen hond.

Werkte het kind volgens de voorgeschreven mathematische logica, dan wordt het beloond met een hoge score, complimenten van de meester, en meer toekomstmogelijkheden. Werkte het kind volgens een andere logica, of – nog erger – zag het al die verschillende logica's tegelijkertijd en kon het niet kiezen, dan wordt het bestraft met de schande van een lage score en minder toekomstmogelijkheden: geen hogere studies, maar snel de praktijk in. Dit soort tests meten niet de werkelijke kwaliteiten van het kind, maar installeren één manier van denken als norm waaraan het menselijk brein moet voldoen. De term 'cognitieve vernauwing' dekt wellicht de lading. Kan het kind zich goed 'vernauwen', dan zal het zich succesvol kunnen inschrijven in onze lineaire moderniteit, en in zijn Porsche kunnen meerijden *on the road to glory*.

VOORSTEL: COGNITIEVE VRIJHEID

Tegenover de ‘cognitieve vernauwing’ zou ik de ‘cognitieve vrijheid’ in stelling willen brengen: een vrije omgang met kennis, een omgang die toestaat, denkwijzen uit te proberen, om daar blijvend, heel het leven lang, mee te kunnen werken, ongeacht hun epistemologische status. Ten eerste kunnen we een onderscheid maken tussen *weten-dat* (de belangrijke modus die in ons onderwijs voorrang krijgt) en *doen-alsof* (de denkwijze die in het onderwijs enkel beoefend mag worden als het tijd is (en als er geld is) voor ‘kunstonderwijs’). Onder *doen-alsof* als denkwijze vallen allerlei kentechnieken zoals wensen, fantasieën, intuïties, en magische gedachten. Het moge duidelijk zijn dat het *doen-alsof* een lage status geniet; het *weten-dat* een hoge.

Welnu, het is waar dat kinderen hun fantasiewerelden goed kennen, en dat zij daar graag in vertoeven, dat zij sterk zijn in *doen-alsof*. In spelletjes doen kinderen alsof zij wonen in een nomadentent, alsof ze telefoneren met de koningin, alsof zij ridders, helden en feeën zijn. Maar het is niet waar dat volwassenen in de realiteit leven. Ja, we zijn lang genoeg opgeleid om dat te gaan *geloven*. Wellicht brengen we er meer tijd door dan kinderen, omdat wij verantwoordelijkheden opnemen voor allerlei zaken. Maar leven wij werkelijk in de realiteit, gestript van verzinsels en waanvoorstellingen? Bewonen wij de heerlijk-heldere objectiviteit van het hier-en-nu? Volwassenen trekken zich bijvoorbeeld op aan wensdromen. Deze vorm van doen-alsof, of die nu realistisch is of niet, geeft mensen de kracht verder te gaan:

Al ben ik nu arm, ooit zal ik geld hebben om een school op te richten.

Al zit ik in de cel, ik zal mijn volk bevrijden van de overheersers.

Volwassenen houden er ook fantasieën op na. Dit kunnen redelijk private fantasieën zijn, met allerlei positieve en negatieve effecten op kleine schaal:

Ik ben weliswaar 85, maar toch de aantrekkelijkste kerel van de stad.

Ik ben een slechte vader.

Iedereen heeft een hekel aan mij.

Ik kan een huis kopen zelfs al heb ik geen geld en geen baan.

We kunnen ook leven in fantasieën (ook wel ‘paradigma’s’ genoemd) die de wereld ingrijpend vormgeven – en of dat ten goede of ten kwade is, doet er in feite niet toe. Wat telt, is dat deze ideeën een tijdlang het wereldbeeld bepalen, waarna ze worden vervangen door andere fantasieën:

De aarde is plat.
 Onze economie kan onbeperkt blijven groeien.
 Elke technologische innovatie is een zegen voor de mens.

Ook magisch denken komt in volwassenen vaker voor dan we zouden denken:

Deze keer zal ik geluk hebben.
 Als ik afwacht, zal het probleem vanzelf verdwijnen.
 Als ik elke week een lot koop, zal ik uiteindelijk een grote prijs winnen.

Magisch denken – het creëren van denkbeelden niet gebaseerd op normale causale verbanden – is een alledaags verschijnsel onder volwassenen. Het komt echter vooral voor op momenten waarop zij het gevoel hebben de situatie niet (langer) onder controle te hebben. Zo praten sommigen tegen hun auto om de op sterven na dode motor ertoe te bewegen nog één keer te starten, en praat men ook wel tegen computers, aannemend dat (of doende alsof) ze luisteren. Vooral in situaties van angst en ziekte wordt door volwassenen een beroep gedaan op magisch denken, niet zonder effect overigens. Zo is recent aangetoond dat het commerciële aura van pijnstillers een significant effect heeft op hun werking. Een indrukwekkend vormgegeven doosje en een hogere prijs doen de koper en gebruiker niet alleen *denken* maar ook *ervoeren* dat dit middel beter is dan een ander, zelfs al is de gebruiker zich ervan bewust dat het om dezelfde dosis van dezelfde werkzame stof gaat. Het *geloven* dat een pil een wonderpil is, heeft dus objectieve effecten.

HOE DICHTER BIJ DE DOOD

In onderzoek van Giora Keinan is gebleken dat er een sterk verband is tussen de aanwezigheid van stress en het voorkomen van magisch denken. Hij deed zijn onderzoek ten tijde van de Eerste Golfoorlog onder inwoners van Israël. Er werden vragenlijsten uitgedeeld over stressniveaus en bijgeloof aan inwoners van Israël zowel in hogerisicogebieden voor scud-raketaanvallen, als in lagerisicogebieden. De resultaten gaven aan dat mensen die veel risico liepen hogere stressniveaus hadden én meer magische gedachten zoals 'De kans om door een raket geraakt te worden is groter als er een persoon in mijn schuilkelder aanwezig is wiens huis al eens is geraakt' of 'Als we de schuilkelder betreden, is het 't beste om dat te doen met de rechtervoet eerst'. Mensen die minder risico liepen, hadden lagere stressniveaus en minder magische gedachten. In onderzoek van Norenzayan en Hansen blijkt dat als we weten dat we nog maar weinig tijd te leven hebben, we meer onze toevlucht

zoeken tot magisch denken. Hoe dichterbij de dood komen, des te vaker komt het voor dat we nieuwe magische gedachten ontwikkelen of oudere magische ideeën afstoffen.

De fantasie van volwassenen, hun *doen-alsof*, is dus waarschijnlijk *heel hard nodig* als aanvulling op het *weten-dat*. De geest *kán* krachten uitoefenen op de wereld; voorstelling, inprenting en geloof hebben een tastbare waarde. Mensen kunnen met geloof pijn bestrijden. Ze bezweren hun lot in angstige uren met verzonden regels, en ook zetten zij de fantasie in om met harde of angstwekkende realiteiten te kunnen omgaan. Het geringschatten van de fantasie en het verbannen van de fantasie naar de vrije tijd, alsof zij enkel entertainment of luxe zou zijn, is een tragische vergissing.

EEN MONSTER IN EEN DOOS

Terug naar het kind. Volgens onderzoek uit de jaren negentig blijkt dat (zelfs zeer jonge) kinderen niet voortdurend in een fantasiewereld leven, en wel degelijk onderscheid kunnen maken tussen werkelijkheid en fantasie. Dit onderzoek nam als vertrekpunt de eerder besproken theorieën van Jean Piaget. Het is pas vanaf eind jaren tachtig dat onderzoekers diens werk kritisch gaan bevragen door nieuwe experimenten¹. In enkele studies tussen 1986 en 1990 werd voor het eerst aangetoond dat kinderen van drie jaar al een basaal onderscheid kunnen maken tussen wat bedacht is en wat werkelijk. Kinderen bleken echter wel vaak onzeker over de vraag of het verzinnen van bijvoorbeeld een banaan wellicht een banaan kan doen ontstaan.

Onderzoek van Jacqueline D. Woolley en Henry M. Wellman uit 1993 laat zien dat veel driejarigen menen dat de verbeelding de realiteit creëert. De kinderen beweerden dat, wanneer zij een object in een doos hadden bedacht, dat object zich ook werkelijk in die doos bevond. Paul Harris et al. (1991) meldden vergelijkbare conclusies bij iets oudere kinderen. Zij vroegen een groep vier- tot zesjarigen zich voor te stellen dat er een konijn of een monster zou zitten in een doos. Vervolgens gedroegen veel kinderen zich alsof dat konijn of dat monster zich werkelijk in die doos bevond. Als zij alleen gelaten werden in de kamer met de doos, keken de kinderen vaak in de 'konijnendoos' en gedroegen ze zich angstig jegens de 'monsterdoos'. Het leek er dus op dat kinderen tussen drie en zes jaar een compleet fantastisch wereldbeeld hadden.

In een poging dit experiment te herhalen, deden Claire Golomb en Lisa Galasso echter heel andere vindingen: slechts *heel weinig* kinderen gedroegen zich *werkelijk* zo. Zij deden eveneens een experiment met een imaginair wezen en een doos, maar zeiden, alvorens ze het kindergedrag gingen observeren en vragen begonnen te stellen, eerst tegen de kinde-

ren dat het doen-alsof-spelletje voorbij was. De kinderen in dit experiment werden in tegenstelling tot het vorige, niet alleen gelaten in de kamer. Een iets specifiekere onderzoek van Eugene Subbotsky toont aan dat de aan- of afwezigheid van een volwassene een substantieel effect kan hebben op het gedrag van de kinderen, waarbij de aanwezigheid van een volwassene vaak het magisch denken verhindert.

Volgende onderzoeken toonden aan dat kinderen *niet echt* geloven in magisch denken. Jacqueline D. Woolley en Katrina E. Phelps vroegen kinderen, of zij zich een potlood wilden voorstellen in een lege doos. Dan werd het experiment onderbroken door een onbekend persoon die zei dat hij dringend een potlood nodig had, en vroeg of hij er een kon lenen. Alhoewel *veel* kinderen tijdens het experiment zeiden dat er werkelijk een potlood in de doos zat, waren er maar *zeer weinig* kinderen die de onbekende de doos overhandigden. De conclusie luidde dat kinderen wel magische dingen denken, maar alleen als dat weinig consequenties heeft, dus bijvoorbeeld in een informeel een-op-een-gesprek. Kinderen zouden bijna nooit in het fantastische geloven wanneer de situatie praktische gevolgen heeft.

IK WIL EEN KOEKJE

Een studie uit 1995 toonde aan dat drie- tot zesjarigen vaak geloven dat wensen kunnen uitkomen. Kinderen wisten echter wel dat dit bijzonder was. Zij gaven aan dat wensen iets mentaals is, beschouwden wensen vaak als een 'magisch' fenomeen, én tegelijk als iets dat, als het wil slagen, een zekere mate van vaardigheid of *know-how* vereist. Kinderen beschouwen wensen dus in elk geval niet als een gewone manier om iets te krijgen. Natuurlijk, zegt Jacqueline D. Woolley, wordt in de dagelijkse omgang met kinderen overduidelijk bewijs geleverd voor het feit dat kinderen niet denken dat de verbeelding de werkelijkheid creëert. Als een kind zin heeft in koekjes, zal het altijd eerst om koekjes vragen, voor het op het idee komt koekjes te bedenken of te toveren.

Een mooi experiment is dat van Eugene Subbotsky. Hij testte of kinderen *werkelijk* geloofden dat een tekening van een ei door magische handelingen kon veranderen in een echt ei. Aanvankelijk, tijdens een eerste bijeenkomst, gaf 90% van de kinderen aan niet te geloven dat zoiets kon. Op dezelfde bijeenkomst vertelde hij een verhaaltje over een meisje met een doos die getekende objecten kon doen veranderen in die objecten zelf. Tijdens de tweede bijeenkomst enkele dagen later bracht hij een doos mee, zeggende dat dit de doos van dat meisje was. Hij gaf ze ook een aantal tekeningen van objecten. Hij verliet de kamer en filmde hun gedrag. Hij vond dat hoewel 90% van de kinderen de eerste keer sceptisch was, de meesten nu *toch* een tekening kozen (meestal van een

positief item overigens), diverse gebaren maakten, spreuken uitspraken en vervolgens teleurgesteld waren wanneer ze in de doos slechts de tekening terugvonden. Subbotsky heeft verder onderzoek gedaan naar de aanstekelijkheid van gedrag, en laat zien dat kinderen graag meespelen in een spel. Als kinderen wordt gevraagd om een uitspraak te doen over de vraag of een steen omhoog kan vallen, doen ze dat veel vaker nadat ze een verhaal hebben gehoord waarin een kind een dergelijke gebeurtenis meemaakt. Kinderen doen graag mee aan magische denkoefeningen als ze daartoe worden aangestoken door anderen.

AAN EN UIT, AAN EN UIT

Wellicht is het betreden van fantasiewerelden voor kinderen dus een mogelijkheid die aan- en uitgeschakeld kan worden, zoals een lamp. Het spelen van magische gebeurtenissen en het doen alsof er onlogische dingen gebeuren, is iets tijdelijks, een kwestie van keuzevrijheid.

Sinds Piaget is het denken over het kind en zijn magische denkwereld veranderd. Uit onderzoek van over de gehele wereld blijkt dat kinderen een veel beter idee hebben van wat realiteit is dan Piaget dacht. Maar ze leren de diverse aspecten hiervan op verschillende leeftijden; als een van de laatste elementen in dit leerproces leren zij dat zij de werkelijkheid niet kunnen bedenken (waar wij ons filosofisch echter ernstige vragen bij kunnen stellen...). De conclusie van de ontwikkelingspsychologische experimenten is dat kinderen *wel* een beroep doen op magisch denken om fenomenen te verklaren en te voorspellen die ze niet begrijpen, maar dat dit *niet* het resultaat is van een verwarring tussen fantasie en werkelijkheid. Als er werkelijk sprake zou zijn van een verwarring, dan zouden in het experiment met het potlood veel kinderen het net bedachte potlood aan de voorbijganger hebben gegeven.

De neiging van kinderen om magische verklaringen aan te reiken voor moeilijk begrijpbare zaken, blijkt gerelateerd aan twee dingen: a) hun betrekkelijke kennis van specifieke mentale en fysieke fenomenen (hoe meer kennis kinderen hebben over objecten en hun causale relaties, hoe beter ze reële van irreële gebeurtenissen kunnen scheiden) en b) de manier waarop ouders en omgeving omgaan met fantastische elementen in de leefwereld van kinderen (hoe meer de omgeving dit aanmoedigt, hoe meer zij magische spelletjes meespelen).

DE MODUS VAN HET ALSOF

De wetenschappelijke oordeelsvorming over fantasie, fictionaliteit en magisch denken is de laatste jaren sterk veranderd. Terwijl Piaget magisch denken enkel beschouwde als een cognitieve fout, argumenteer-

den Carol Nemeroff en Paul Rozin in 2000 dat het nuttig kon zijn voor pragmatische doelen, als een mogelijke bron van individueel welzijn en dat van groepen (David Sloan Wilson, 2001). Nu wordt magisch denken bekeken door de evolutionaire bril, en wordt betoogd dat het evolutionaire voordelen heeft.

Anders dan dieren zijn wij voorzien van een zeer goed ontwikkelde prefrontale cortex, zodat wij ons complexe voorstellingen kunnen maken, bijvoorbeeld van de toekomst. We kunnen hypothesen, logische verbanden en scenario's bedenken, ons inleven in anderen, mechanismen ontwerpen om de natuur naar onze hand te zetten, werktuigen verzinnen om onze situatie te wijzigen en haar aanwenden voor ons voordeel. Dankzij die prefrontale cortex blijft het niet bij een voorbijgaande stroom indrukken, maar leven wij tegelijk in een continue contemplatie en re-evaluatie, in een voortdurende verwerking van inkomende informatie, en zodoende zetten wij *'de modus van het alsof'* voortdurend aan en uit, zoals een lamp.

Wij zijn als mensen in staat allerlei denkwijzen uit te proberen en te gebruiken. Kinderen spelen van nature spelletjes in diverse gradaties van fictionaliteit en realisme. En tussen die *modi* wordt nogal wat gezapt: je zit na te denken over een wereld zonder ruzie, vader roept dat je moet komen eten, je bedenkt opeens dat er ook plekken zijn zonder mensen en dus zonder ruzie, je vader roept nog eens...: het *'echt'* gaat even aan, het *'alsof'* gaat even uit, enzovoort. Het is echter in onderwijs en opvoeding waar het *weten-dat* 'realisme' wordt genoemd (= nuttig en goed) en het *doen-alsof* 'irrealisme' (= nutteloos en fout), dat het nemen van cognitieve vrijheden wordt ontmoedigd, met alle desastreuze gevolgen van dien. Faalangst en onzekerheid, onderdrukking van kinderen met andere dan wiskundige talenten; later burn-out en depressie... en gecumuleerd een verarming van onze leefwereld.

In elk geval is er op het gebied van het *alsof* geen categorisch verschil tussen kinderen en volwassenen. Ik hoop dat kinderen van nu straks, als ze vijftig zijn, nog steeds weleens doen alsof ze helden, ridders of feeën zijn. Misschien helpt het ze om een uitzonderlijk moedige journalist, een bijzonder ethische bankier, een fabelachtig lieve verpleger te zijn.

[1] In deze en de volgende paragraaf parafraseer ik het schitterende overzicht hiervan dat gegeven wordt door Jacqueline D. Woolley in haar artikel 'Thinking about Fantasy: Are Children Fundamentally Different Thinkers and Believers from Adults?', in *Child Development*, december 1997, jaargang 68, nummer 6, blz. 991-1011. De gegevens van de genoemde onderzoeken die door derden zijn verricht, zijn in dit artikel te vinden.